

İSLAM ÜLKELERİ ARASINDA İŞBİRLİĞİNE GİDEN YOLDA YENİ ARAYIŞLAR

Yrd. Doç. Dr. Kahraman ARSLAN

İstanbul Ticaret Üniversitesi, Ticari Bilimler Fakültesi, (karslan@iticu.edu.tr)

ÖZET

İslam ülkeleri arasında dayanışma ve işbirliğinin geliştirilmesi konusunda uzun yıllardan beri gayret gösterilmesine rağmen, arzu edilen seviyeye ulaşamamıştır. İslam ülkelerinin bir topluluk olarak ekonomik büyümesi ve refah seviyesini artırabilmesi için gerekli maddi ve kültürel koşullar mevcuttur. Buna karşın İslam ülkeleri arasındaki ekonomik ve ticari işbirliğinin mevcut seviyesi, bu ülkelerin sahip oldukları potansiyeli kullanabilmekten çok uzak olduklarını göstermektedir. Son yıllarda İslam ülkeleri arasında belirli bir “yakınlaşma” sağlanmıştır. Bu yakınlaşmanın etkisi ile, karşılıklı ticaretin az da olsa artan bir seyir izlediği görülmektedir. Bu çalışmada, İslam ülkeleri arasındaki işbirliğinin geliştirilmesine ilişkin fırsatlar ile işbirliğinin önündeki engeller üzerinde durulmuş ve ekonomik ve ticari ilişkilerin geliştirilmesine yönelik öneriler geliştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Ülkeleri, Ekonomi, Ticaret, Pazarlama, İşbirliği.

NEW PURSUIT EN ROUTE TO COOPERATION AMONG THE ISLAMIC COUNTRIES

ABSTRACT

In spite of the efforts for development of solidarity and cooperation among Islamic countries through many years, desired level has not been reached yet. Necessary physical and cultural conditions exist for the economical growth and increase in prosperity for the Islamic countries as a community. However the existing level of economic and commercial cooperation among Islamic countries shows that they are far from utilizing the potential they have. In recent years, after the realization of the attracting force of the Islamic countries, a convergence was achieved between the Islamic countries up to an extent. With the effect of this convergence, it is observed that mutual trade have a slightly progressive course. In this study, the opportunities for development of cooperation among Islamic countries and the obstacles to this cooperation were emphasized and suggestions related with the development of economic and commercial relations were brought forward.

Keywords: Islamic Countries, Economy, Trade, Marketing, Cooperation.

1. Giriş

Yirminci yüzyılın ikinci yarısı, bölgesel entegrasyonlar ve bütünleşme hareketleri ile birlikte hemen her alanda liberal yaklaşımların benimsendiği, ekonomik değişimlerin ve teknolojik gelişmelerin sınır tanımaksızın geliştiği ve yayıldığı bir dönem olmuştur. Teknolojik yeniliklerin, hayatın her alanında yer almasıyla, ekonomik alanda da yeni yaklaşımlar benimsenmiş ve geleneksel siyasi blokların ortadan kalktığı bir dönem yaşanmıştır.

İslam Dünyası da bu gelişmelere ayak uydurmaya çalışmış ve İslam ülkeleri arasındaki dayanışma ve işbirliğinin geliştirilmesi konusu uzun yıllardan beri gündemdeki yerini korumuştur. Bu yöndeki girişimler ilk olarak 1966 yılında “İslam Birliği” sloganı ile başlatılmış ve İslam ülkeleri arasında “örgütlü ve ortaklığa dayalı işbirliği”ni gerçekleştirme mekanizması olarak İslam Kalkınma Teşkilatı (İKT) kurulmuştur. Teşkilatın adı geçtiğimiz yıl İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) olarak değiştirilmiştir.

Nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan ülkelerin oluşturduğu İİT’nin temel amacı; üye ülkeler arasında politik, ekonomik, kültürel, bilimsel ve sosyal dayanışma ve işbirliğinin geliştirilmesidir. İİT’nin kuruluş amacı her ne kadar politik nedenlere dayansa da ekonomik amaçla işbirliği ve ortak hareket etme güdüsü, kısa zamanda öncelikli alanlardan biri haline gelmiş ve bu doğrultuda üye ülkeler arasında ekonomik ve ticari işbirliğinin geliştirilmesine yol açan önemli adımlar atılmıştır. Ancak, İİT ve İİT’nin en önemli organlarından biri olan “Ekonomik ve Ticari İşbirliği Daimi Komitesi (İSEDAK) tarafından İİT üyesi ülkeler arasında ekonomik ve ticari işbirliğinin geliştirilmesi konusunda 30 yıldan fazla bir süreden beri gayret gösterilmesine rağmen yapılan çalışmalar elle tutulur sonuçlar açısından sınırlı kalmıştır.

İslam ülkelerinin bir topluluk olarak ekonomik büyümesi ve refah seviyelerinin artırılabilmesi için gerekli maddi ve tarihi koşullar mevcuttur. Önemli olan İslam ülkeleri arasında etkin bir işbirliği mekanizması oluşturulması ve bunun hayata geçirilmesidir. Günümüzde ülkelerarası ilişkilerin daha çok ekonomi platformları üzerinden yürütüldüğü ve geliştirildiği dikkate alındığında, konunun önemi daha iyi anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada İİT üyesi ülkelerin sahip oldukları ekonomik potansiyel dikkate alınarak İslam ülkeleri arasındaki ekonomik ilişkilerin geliştirilmesinin önemi üzerinde durulmuş ve işbirliğinin önündeki engeller ve fırsatlar analiz edilmek suretiyle işbirliği olanaklarının geliştirilmesine yönelik öneriler oluşturulmaya çalışılmıştır.

2. Değişen Uluslararası Sistem ve Bölgeselleşme Eğilimleri

İkinci Dünya savaşından sonra uluslararası sistem henüz tamamlanmamış olan bir değişim sürecine girmiştir. Bir yandan küreselleşme süreci hızla yaşanırken diğer yandan da yine aynı hızla bölgesel bütünleşmeler ve işbirliği arayışları da devam etmektedir. Bu şekilde gerçekleşen “bölgeselleşme” veya “bölgesel entegrasyonlar” ekonomik, politik, askeri ve sosyal nitelikler taşıyabilmektedir (Karluk, 2002).

Ülkeler arasındaki ekonomik bütünleşmeler, bölgesel olan ve bölgesel olmayan şeklinde iki ana başlık altında sınıflandırılmaktadır. Belirli bir coğrafi bölgede birbirine yakın ülkelerin oluşturduğu bütünleşme örnekleri, bölgesel bütünleşme çabaları olarak bilinmektedir. Avrupa

Birliği (AB), Avrupa Serbest Ticaret Antlaşması (EFTA), Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ) ve Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EKİT), belli bir coğrafyada yer alan ülkelerden oluştuğu için bölgesel esaslı işbirliği çabalarını oluşturmaktadır (Balkır & Demirci, 1989).

Belli bir coğrafi esasa dayanmayan, birbirinden farklı ve uzak bölgelerde bulunan ülkeler arasındaki bütünleşme çabaları ise, bölgesel olmayan bütünleşme hareketleri olarak tanımlanmaktadır (Ertürk, 1993). İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) ve D-8, coğrafi olarak birbirine yakın/komşu ülkeler olduğu kadar farklı coğrafyadan ülkelerin de üye olduğu organizasyonlar olduğundan bölgesel olmayan işbirliğine örnek verilebilir.

Özellikle 2000’li yıllardan itibaren hız kazanan küreselleşme ile birlikte hem uluslararası kuruluşlar hem de bölgesel kuruluşlar arasındaki işbirliklerinde dikkat çekici gelişmeler yaşanmıştır. Her ne kadar küreselleşme ile çelişir gibi görünse de bölgesel işbirliklerine gidilmesi, bölgesel düzeyde sağladığı serbestleşme ile küreselleşmeyi tamamlamakta ve ülkelerin küreselleşme sürecine daha fazla katılımına yardımcı olmaktadır. Gelişmiş ülkelerde yaşanan gelişmeler, gelişmekte olan ülkeleri de küreselleşmeden daha fazla pay almaya yönelik reformlar yapmaya ve uluslararası kuruluşlarda daha fazla rol almaya zorlamış, birtakım tedbir ve teşvikleri uygulamaya yöneltmiştir (Hassan, 2009).

Bu bağlamda uluslararası işbirliğinin geliştirilmesi ve ticaretin serbestleştirilmesi çabaları iki yönde gelişme göstermiştir. Birincisi “evrensel yaklaşım” olarak adlandırılan GATT çerçevesindeki çok yanlı görüşmeler yoluyla gümrük tarifelerinin azaltılması, diğeri ise bir grup ülkenin oluşturduğu çeşitli entegrasyonların “bölgesel yaklaşım” yoluyla işbirliğini güçlendirme çabalarıdır. Evrensel yaklaşım, uluslararası ticaretin tüm ülkeleri kapsayacak genel bir çerçevede liberalleştirilmesini amaçlamaktadır. Bölgesel yaklaşımın kapsamı ise bir grup ülke ile sınırlıdır ve çoğunlukla aynı coğrafi bölgede yer alan ülkeler arasında dış ticaretin ve üretim faktörlerinin serbestçe dolaşmasına ve refah artışı ile kaynak etkinliğinin sağlanmasına çalışılmaktadır. Küreselleşme “birinci en iyi” olarak görülürken; bölgeselleşme, “ikinci en iyi” olarak sunulmaktadır (Kar, 2011).

Bölgeselleşme eğilimlerinin ve bölgesel işbirliklerinin ticaret akımları üzerindeki etkilerini incelemek amacıyla literatürde çeşitli çalışmalar yapıldığı görülmektedir (Cünedioğlu & Yücel, 2011) Ülkelerarası mesafenin ekonomik bölgelerin en önemli fonksiyonu olduğu, demokrasi veya otokrasi ile yönetilmelerine bakılmaksızın ülkelerin rejimleri güçlendikçe ticari ilişkilerinin güçlendiği ve ülkelerin aynı yönetim biçimine doğru yakınlaşmalarının ülkeler arasındaki ticareti artırdığı sonucuna ulaşmışlardır. Çalışmanın diğeri önemli bir bulgusu ise aynı din ve dile sahip olan ülkelerin daha az ticaret yapmalarıdır.

Head (2003) ve Helliwell (1996) ise ortak dile sahip olan ülkelerin, aralarında dil birliği olmayan ülkelere oranla iki ile üç kat daha fazla ticaret yaptıklarını saptamışlardır. Diğeri yandan Helliwell ve McCallum (1995), ülkelerin ortak para birimine sahip olmalarının para birimleri arasında sabit bir döviz kuruna sahip olmalarından çok daha güçlü ticaret ilişkisine yol açtığını belirtmişlerdir.

Benzer şekilde Rose (2000), ekonomik etken olarak ortak para biriminin toplam ticarete olan etkisini incelemiş, farklı para birimini kullanan ülkelerin üç kat daha fazla ticaret yaptıkları sonucuna ulaşmıştır. Baier ve Bergstrand (2000-2009), ortak serbest ticaret alanına

sahip olmanın iki ülke arasındaki ticareti on yıl içerisinde ortalama olarak iki kat artırdığı sonucuna varmışlardır. Bunun yanında Unger ve diğerleri (2011) işlem maliyetlerini azaltması yönüyle ortak bir koloni geçmişine ve dil birliğine sahip olmanın ülkeler arasındaki ticareti artırıcı etkileri olduğunu vurgulamışlardır.

3. İslam Ülkelerinin Ekonomik Potansiyeli ve Yapısal Özellikleri

Dünya nüfusunun yaklaşık beşte biri gibi önemli bir kısmını içinde barındıran ve dört kıtaya yayılmış 57 İİT üyesi ülkenin ekonomik performansları, sahip oldukları potansiyeli yansıtmamaktadır. ABD doları ve satın alma gücü paritesine göre dünya üretiminin yaklaşık onda birini gerçekleştiren ve bir çok farklı alanda potansiyel zenginliği ve geniş bir stratejik ticaret bölgesini kapsayan İİT üyesi ülkelerin hemen hemen yarısının ekonomisine en fazla katkısı tarım ve petrol üretimi sağlamaktadır. Bununla beraber, İslam ülkeleri bütün olarak incelendiği zaman, dünyanın pek az ülkesinde bulunan yer altı ve yer üstü kaynaklarına sahip olduğu görülmektedir. Bu ülkelerin sahip oldukları kaynakların dünya üretimi içindeki payı aşağıda belirtildiği gibi son derecede önemlidir (DPT, 1995);

- Dünya petrol üretiminin %65'i,
- Dünya doğal kauçuk üretiminin %70'i,
- Dünyada bilinen uranyum yataklarının %40'ı,
- Dünya kalay üretiminin %52'si,
- Dünya jüt üretiminin %40'ı,
- Dünya hurma üretiminin %93'ü,
- Dünya Hindistan cevizinin %33'ü,
- Dünya buğdayının %15'i,
- Dünya pirincinin %17'si,
- Dünya baharat üretiminin %39'u,
- Dünya şeker pancarı ve şeker kamışı üretiminin %32'si,
- Dünya tütün üretiminin %20'si,
- Dünya boksit üretiminin %14'ü,
- Dünya doğal gaz üretiminin %51'i,
- Dünya fosfat üretiminin %41'i İslam ülkelerindedir.

Diğer yandan İslam ülkelerini ihracat potansiyelleri ve kişi başına düşen milli gelirlerine göre; az gelişmiş İslam ülkeleri, petrol zengini İslam ülkeleri ve kısmen sanayileşmiş İslam ülkeleri şeklinde üç grupta incelemek mümkündür (Hassan, 2002).

Yapılan bu sıralamaya göre birinci grupta yer alan ülkelerin ihracatında tarım ürünleri ilk sırayı almaktadır. Bu gruptaki ülkelerde kişi başına düşen milli gelir bin doların altındadır. Bu yüzden bu ülkeler “Yüksek Dış Borca Sahip Fakir Ülkeler” olarak tanımlanmaktadır.

İkinci grupta bulunan İslam ülkeleri OPEC üyesi olarak bilinen petrol ihracatçısı ülkelerdir ve kişi başına düşen milli gelirleri oldukça yüksektir. OPEC üyesi İslam ülkeleri büyük petrol rezervlerine sahiptir. Doğal olarak en büyük ihraç ürünleri petroldür.

Üçüncü grupta bulunan ülkeler ise zengin petrol kaynaklarına sahip olmamakla beraber birinci ve ikinci gruptaki ülkelere göre daha fazla sanayileşmişlerdir. Ekonomik faaliyet sahaları dünyadaki gelişmelere paralel olarak tarımdan sanayiye ve hizmetler kesimine kaymakta, böylece üretimde yeknesaklık yerini giderek çeşitliliğe terk etmektedir. Türkiye’de bu gruba dahildir. Türkiye’den başka Malezya, Mısır, Suriye, Tunus ve Ürdün gibi ülkeler bu grup içinde gösterilebilir.

Dünya mal ihracatı ve ithalatı içinde İİT üyesi ülkelerin payı, Tablo 1’de görüleceği üzere 2011 yılı itibarıyla sırasıyla %12,0 ve %9,7’dir. İslam ülkelerinin çoğu, kendi ürünleri ile ilgili gelişmiş pazar enformasyon sistemlerine sahip olmadığı için ucuza satın almış ülkelerden pahalıya mal satın almak zorunda kalmaktadırlar. Ticari altyapıları ve olanakları da oldukça yetersizdir (UNCTAD, 2005).

Tablo 1. Dünya Mal İhracatı ve İthalatında İİT Ülkelerinin Payı (milyar \$)

	2005	2006	2007	2008	2011
Dünya İhracatı	10.472,00	12.083,00	12.083,00	11.900,00	17.800,00
İİT Ülkelerinin İhracatı	980,39	1.190,46	2.395,31	1.791,00	2.100,00
İİT Ülkelerinin Payı (%)	9.36	9.85	10.09	11.20	12,0
Dünya İthalatı	10.842,00	12.410,00	14.330,30	17.200,00	16.800,00
İİT Ülkeleri İthalatı	792,71	946,10	1.164,60	1.549,00	1.770,00
İİT Ülkelerinin Payı (%)	7.31	7.62	8.13	9.3	9.7

Kaynak: SESRIC BASEIND veri tabanı 2011 yılı İİT yıllık ekonomi raporu

Birkaç mal hariç tutulduğunda hemen hemen bütün İslam ülkeleri diğer İslam ülkelerinin ihtiyaç duyduğu malları karşılayacak bir üretim fazlasından yoksundur. İslam ülkelerinin ekonomik yapıları ve gelişme düzeyleri fazla farklılaşmamış olduğundan birbirinin tamamlayıcısı olan mallar fazla değildir. Bu yüzden İİT üyesi ülkeler arasındaki ticaret hacminin toplam dış ticaret hacmine oranı 2011 yılında ancak %17,3’e ulaşabilmiştir. Hiç kuşkusuz bu oran, İslam ülkelerinin sahip olduğu ticari potansiyeli yansıtmaktan çok uzaktır. Bu yüzden İİT üyesi ülkeler arasındaki ticaret hacminin artırılması en önemli konulardan birini teşkil etmekte ve İİT On Yıllık Eylem Planı’nda İİT içi ticaretin 2015 yılında %20’ye çıkarılması önemli bir hedef olarak öngörülmektedir (Uğurel, 2004).

Tablo 2’de İİT ülkelerinin kendi aralarında yaptıkları dış ticaret değerleri gösterilmiştir. Buna göre İİT ülkeleri arasında gerçekleştirilen ihracat ve ithalatın, toplam ihracat ve ithalatları içindeki payı 2011 yılı itibariyle sırasıyla %15,3 ve %17,3 olarak tesbit edilmiştir (SESRIC, 2011).

Tablo 2. İİT Ülkeleri Arasındaki Ticaret Hacmi (Milyar \$)

	2005	2006	2007	2011
İİT Ülkeleri Toplam İhracatı	980,39	1.190,46	1.395,31	2.100,00
İİT İçi İhracat	134,34	162,44	200,20	322,00
İİT İçi İhracat / Toplam İhracat (%)	13.70	13.65	14.35	15.30
İİT Ülkeleri Toplam İthalatı	792.71	946.10	1.164,60	1.770,00
İİT İçi İthalat	137.10	170.91	220.40	354.00
İİT İçi İthalat / Toplam İthalat (%)	17.30	18.06	18.92	20.00
Toplam İİT İçi Ticaret	271.44	333.35	420.60	676.00
İİT İçi Ticaretin Toplam Dış Ticarete Oranı (%)	15.50	16.30	16,64	17.30
Toplam Dış Ticaret Dengesi	187.68	244.36	230.71	330.00

Kaynak: SESRIC BASEIND veri tabanı 2011 yılı İİT yıllık ekonomi raporu

İİT ülkeleri arasında yapılan ithalat ve ihracatın büyük bir bölümü sadece birkaç ülke tarafından gerçekleştirilmektedir. Örneğin 2011 yılında İİT ülkeleri tarafından yapılan 322.0 milyar dolar tutarındaki ihracatın %76.7’si sadece 10 ülke tarafından gerçekleştirilmiş, geriye kalan %23,3 oranındaki ihracat ise 47 ülke tarafından paylaşılmıştır. Aynı şekilde, İİT içi ithalatta da sınırlı sayıda ülkenin büyük payı vardır. 2011 yılındaki 354.0 milyar dolar tutarındaki ithalatın %71,7’si yine 10 ülke tarafından gerçekleştirilmiştir (SESRIC, 2011).

4. İslam Ülkeleri Arasında Yakınlaşma Çabaları

Uluslararası ticarete yirminci .yüzyılın yeni bir akımı olan bölgesel işbirliği geleneği, uluslararası ticari işbirliğinin ülke ekonomilerine doğrudan veya dolaylı olarak rasyonel kazançlar sağladığı yönündeki teorik ve pratik argümanlara dayanmaktadır. Benzer argümanlar, İslam ülkeleri tarafından da dikkate alınmış ve coğrafi olarak dağınık ve sosyo ekonomik yönden heterojen bir yapıya sahip olan İslam ülkeleri arasında “örgütlü ve ortaklığa dayalı işbirliği” stratejisine bağlı olarak, en üst düzey siyasi kuruluş olan İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) aracılığı ile bir dizi ticari işbirliği adımları atılmıştır.

İslam İşbirliği Teşkilatı, faaliyetlerine siyasi bir forum olarak başlamış, zamanla ekonomik işbirliği konuları teşkilatın gündeminde giderek ağırlık kazanmıştır. Ancak, üye ülkeler arasında ekonomik ve ticari işbirliğinin geliştirilmesi konusunda 30 yıldan fazla bir zaman geçmesine rağmen arzu edilen sonuçlara ulaşılamamıştır. Bu konuda Avrupa Birliği (AB) ile yapılacak hızlı bir karşılaştırma, İİT üyesi ülkelerin sahip oldukları potansiyeli kullanabilmekten çok uzak olduklarını ortaya koymaktadır. Örneğin 2010 yılında İİT üyesi

ülkeler arasındaki ticaret hacmi, toplam ticaretin ancak %16'sı kadar olmuştur. AB ülkeleri içinde ise bu oran %65'tir (Arslan, 2010a).

Yapılan tahminlere göre bu eğilimin önümüzdeki yıllarda da devam etmesi ve halihazırda İslam ülkeleri arasında gerçekleşen %16 oranındaki ticaret hacminin 2015 yılında %22 seviyesine çıkarılması öngörülmektedir. Genel seviyedeki bu değişimlerde, İİT üyesi 57 ülkenin 2010 yılı itibarıyla GSMH'sinin %42'sini oluşturan ve İslam ülkeleri arasında en büyük ekonomiye sahip (Türkiye, Suudi Arabistan, Malezya ve Endonezya) dört ülkenin İslam Ülkeleri ile olan ticaretinin, diğer dünya ülkeleri ile olanlardan daha büyük bir büyüme göstermesi önemli rol oynamıştır. Bu iyileşmede, ikili ve çok taraflı ticari işbirliği girişimlerinin de önemli payı vardır.

Diğer yandan, Batılı ülkelerde kar marjlarının düşmesi gibi "itici" unsurlara karşı, İslam ülkelerinin "çekim gücü"nü fark edilmesi ile gözler son yıllarda büyüme ivmesi hızla artan Müslüman ülkelere kaymıştır. Bu ülkelerin ortak özelliği nüfus açısından çok büyük olmasa bile büyüme potansiyeli yüksek ve geleceği parlak görünen bakir ekonomiler olmasıdır (Arslan, 2010a). Büyük bir coğrafyaya ve bütün dünyanın iştahını kabartan ekonomik potansiyele sahip İİT üyesi ülkeler arasındaki tarihi ve "ortak iklim"e rağmen ne yazık ki karşılıklı ekonomik, sosyal, siyasi ve kültürel ilişkiler arzu edilen noktaya ulaştırılamamıştır.

Bir diğer ifade ile İslam ülkelerinin sahip olduğu potansiyel ile İslam ülkeleri arasındaki işbirliğine bakıldığında, sahip olunan kaynaklarla mevcut ekonomik işbirliğinin kesinlikle doğru orantılı olmadığı açıkça görülmektedir. Halbuki, ilişkilerin geliştirilmesi, hem her bir ülkenin yararına olacak, hem de İslam Coğrafyası'nda manevi ve tarihi bağları kuvvetlendirerek uluslararası arenada tek başına sesini duyuramayan bazı ülkelerin birlik olarak varlıklarını göstermelerine vesile olacaktır. Bunun için öncelikle üzerinde durulması gereken temel konu, nelerin yapılması ve nasıl yapılması gerektiğinin tespit edilmesidir.

Günümüzde, ülkelerarası ilişkiler ekonomi platformları üzerinden yürütülmekte ve geliştirilmektedir. Gelişmiş ülkelerin dünya politikasını etkileyen hamlelerini, hep büyük şirketleri üzerinden yaptığı bilinmektedir. Başarılı, etkili ve sürdürülebilir ilişkiler yatırım, üretim ve ticaret imkanlarının oluşturulması, geliştirilmesi ve takip edilmesiyle mümkün olmaktadır. Geçtiğimiz yıllarda ortaya çıkan petrol, emtia ve gıda fiyatlarındaki artışlar, finansal kriz gibi küresel gelişmeler, İslam ülkelerini biraz daha birbirlerine yaklaştırmıştır. Ancak, halen İİT üyesi ülkeler arasındaki ticaret hacmi arzu edilen potansiyelin çok altındadır. Ticaret hacminin istenen düzeye ulaştırılabilmesi için ürün çeşitlendirilmesinden sektör çeşitliliğine, üretim imkanlarının somutlaştırılmasından yatırımların artırılmasına kadar bir dizi yeni girişime ihtiyaç vardır (Akgül, 2013).

Bu amaçla İİT bünyesinde oluşturulan dört daimi komiteden biri olan Ekonomik ve Ticari İşbirliği Daimi Komitesi (İSEDAK), İİT ülkeleri arasında ekonomik ve ticari işbirliği mekanizmasının en yüksek seviyede işlediği bir kuruluş olarak, İİT içindeki ekonomik işbirliği faaliyetlerinin koordinasyonu ve işbirliğinin güçlendirilmesi için her türlü önlemi almakla görevlendirilmiştir (Ersun & Arslan, 2010). Bu bağlamda İSEDAK tarafından çeşitli projeler geliştirilmiş ve uygulanmaya konulmuştur. Söz konusu projeler içinde halen İSEDAK gündeminde olan ve uygulanmasına çalışılan projeler şunlardır:

- İhracatın Finansmanı Programı
- İhracat Kredi Sigortası
- Çok Taraflı Kliring Birliği
- Tercihli Ticaret Sistemi
- Ticaret Enformasyon Ađı
- Standartların Harmonizasyonu

Söz konusu programların amacı, İİT üyesi ülkeler arasında ekonomik ve ticari işbirliği için çeşitli mekanizmalar geliştirmek ve sürekli değişen küresel ekonomik konjonktürle başa çıkmaya yardımcı olmaktır. Zira, İslam ülkeleri arasında ileriye dönük öncelikli ve somut bir hedef durumunda olan ticaretin artırılması konusunda önemli gelişmeler sağlanmakla birlikte, engelleyici problemler hala aşılabilmiş değildir. Bu durum, gerekli kapsayıcı ve yapısal politikaların belirlenmesi, mevcut yapıda ülkeler arasında ekonomik ilişkilerin artırılmasında tarife, kota ve diğer tarife dışı politika kaynaklı engeller ile ulaşım maliyeti, dil ve sahip olunan farklı kurumsal yapılar gibi birçok doğal, sosyal ve kültürel engellerin ekonomik etkilerine yönelik çalışmaları kapsayıcı analizler yapılmasını gerekli kılmaktadır.

5. İslam Ülkeleri Arasında Ekonomik İşbirliği İçin Fırsatlar ve Engeller

Küreselleşmenin bir sonucu olarak rekabetin yoğunlaşması ve küresel ekonomik kriz nedeniyle dünyada pek çok önemli değişiklikler gerçekleşmiştir. Bu gelişmeler arasında belki de ilk bakışta önemi kavranamayan, ancak geleceği şekillendireceği anlaşılan temel bir değişim, ülkeler ve bölgeler arası işbirliğinin artan önemidir.

Ülkeler veya bölgeler arası işbirliği, genelde iki veya daha fazla sayıda ülke arasındaki uluslararası ticaret ve yatırım akışlarını sınırlayan kısıtlama ve engelleri kaldıran veya azaltan bir süreci temsil eder. Bu uygulamanın ana amacı, ilgili ülkelerde ekonomik büyümeyi hızlandırmak ve refahı artırmaktır. İİT üyesi ülkeler arasında bugüne kadar kaydedilen gelişmeler çok yeterli görülmesi bile, İslam ülkeleri arasında karşılıklı bir “yakınlaşma” sağlanmıştır. Bu yakınlaşmanın etkisi ile karşılıklı ticaretin mütevazı de olsa artan bir seyir izlediği görülmektedir.

Ancak, başarılı bir entegrasyonun en önemli unsuru siyasi iradedir. İİT üyesi ülkelerdeki liderlerin ve hükümetlerin beraber çalışma arzusu, ticaretin önündeki engellerin kaldırılması, mal, hizmet, yatırım ve üretim faktörlerinin serbest dolaşımına izin verilmesi gibi konularda siyasi iradenin alacağı kararlara bağlıdır. Bu noktada özellikle petrol ihraç eden ülkelerdeki siyasi iradenin engellemeleri yüzünden arzu edilen gelişmeler sağlanamamıştır.

Bu nedenlerden dolayı İİT ülkelerinin bir topluluk olarak ekonomik büyümesi ve başarısı, büyük ölçüde birkaç ülkenin egemenliği altındadır. Yalnızca 10 ülke, İİT toplam üretim ve ihracatının %40'ından fazlasını sağlamaktadır. Bu durum, İİT topluluğu içindeki büyük gelir farklılıkları ile zengin ve fakir ülkeler arasındaki derin uçurumu yansıtmakta ve özellikle İİT içi ticaretin ve yatırımların geliştirilmesi konusunda işbirliğini geliştirme çabaları için bir engel oluşturmaktadır (Arslan, 2009b).

Ayrıca, İslam İşbirliği Teşkilatı üyesi 57 ülkeden 22'si “Çok az gelişmiş” ülke grubunda yer almaktadır ve bu ülkelerin neredeyse tamamının büyüme ve gelişmeleri birkaç temel tarımsal ürün üretimi ve ihracatına bağlıdır. Bu ülkeler, dış ticaret uygulamalarında çeşitli zorluklarla başetmek durumundadırlar. Bunların başında dış borç sorunu, temel hammadde fiyatlarındaki istikrarsızlıklar, döviz kontrolü, mal stokları, kredi sağlamada pazarlık güçlerinin yetersizliği, yeni pazarlara girmedeki zorluklar, çeşitli ülkeler tarafından uygulanan koruma önlemlerini aşma, atıl kapasitelerin değerlendirilmesi ve uluslararası kuruluşlar tarafından uygulanan kısıtlayıcı programların aşılması gibi sorunlar yer almaktadır (Unctad, 2005).

5.1. İşbirliği İçin Fırsatlar

İİT üyesi 57 ülke, yaklaşık 1,5 milyarı aşan nüfusu ile dünya nüfusunun dörtte birine sahip bulunmaktadır. Bu ülkeler arasında var olan gelir dağılımı uçurumuna rağmen kişi başına düşen gelir, sağlıklı bir iktisadi hayat için kabul edilebilir derecede yüksektir. İİT ülkeleri denizlere ve başlıca limanlara açık, AB gibi büyük bölgesel pazarlara da oldukça yakındır. İİT ülkelerinin kalkınmasında önemli rol oynayacak büyük ortak projeleri finanse etmek üzere zengin petrol ve doğal gaz rezervleri ve bunların satışından elde edilen yüksek gelir vardır. Petrol fiyatlarının zirve yaptığı son yıllarda, kesin miktarı bilinmemekle birlikte 2009 yılı itibarıyla İİT kaynaklı 1 ile 1,5 trilyon dolarlık bir petro-dolar, çoğunlukla ABD olmak üzere batı bankalarında birikmiş durumdadır. Bu kaynağın çok az bir kısmının bile bölgedeki ticari bütünleşmeyi artırıcı amaçlarla kullanılması, birçok sorunun ortadan kalkmasını sağlayabilir (Ersun & Arslan, 2010).

İİT ülkeleri arasındaki ekonomik işbirliğini geliştirme yönünde bir diğer önemli etken coğrafi yakınlıktır. Bu konuda iktisat teorisinde nispeten yeni olan bir alt disiplin olarak Bölgesel Ekonomiler bağlamında geliştirilen ve adına “Yer Çekimi Teorisi” denilen bir yaklaşım mevcuttur (Unger, vd., 2011). Bu yaklaşım kısaca “coğrafi yakınlık ile iktisadi bütünleşme arasında doğrusal bir ilişkinin olduğu” tezine dayanmaktadır. Buna karşın, 1990’lı yılların sonunda “iletişim ve ulaşım teknolojilerinde meydana gelen gelişmeler ve dünya ülkeleri arasında bilhassa tüketim tarzlarındaki benzeşmelerden sonra yerçekimi katsayısının azaldığı hipotezi dillendirilmiştir. Buna göre uzaklık coğrafya ile ilgili değil, olsa olsa teknoloji, niyet, kafa ve gönül yapısıyla ilgilidir.

Öte yandan bilhassa küresel ticaretin yapılabildiği bazı sektörler ile, bazı türdeş mallar bazında yerçekimi katsayısının azalmış olduğu iddia edilse de yapılan araştırmalar, internet teknolojilerine, e-ticaret ve ulaşım imkanlarına rağmen yerçekimi katsayısının değerinde anlamlı bir gerilemenin olmadığını, dolayısı ile iktisadi bütünleşmenin yakın bölge ekonomileri arasında oluşması beklentisinin hala devam ettiğini göstermektedir (Head & Mayer, 2011).

Diğer yandan dağınık ve heterojen bir yapı içinde olsalar da Müslümanlar, temelde aynı davranış ve yönelişlere sahiptirler. Coğrafi mesafe itibarıyla birbirinden uzak İslam ülkelerine mensup fertler bir araya geldiklerinde, aralarında sadece inanç değil, yaşayış ve davranış tarzı ile de, örflerindeki benzerlikleri derhal keşfederler. Dolayısıyla İİT ülkeleri bünyesinde ölçek ekonomilerinin oluşturulabilmesi için gerekli coğrafi yakınlık koşulları, en azından belirli bölgeler için mevcuttur.

İslam ülkelerini bir araya getiren ve işbirliği arayışlarını güçlendirmesi beklenen önemli faktörlerden birisi de kültürdür. İT üyesi ülkeler arasındaki bağların, esas olarak kültür temeline dayandığı kolaylıkla ifade edilebilir. Kültür, davranış ve yaşayış biçimleri müşterek inanç olan İslamiyet'ten kuvvetle etkilenmiştir. Bugün, çeşitli ve çok sayıda İslam milletinin kültürel hayatlarının özü birdir. Şekli bazı değişiklikler görülse de, ortak bir İslam ve Kültür medeniyeti vardır. Muhtelif kavimler, kendilerini birleştiren İslam inancı içinde 14 asır boyunca müşterek kültür ve medeniyetlerini geliştirmişlerdir.

Tarihteki bu birliğe rağmen, bugün İslam ülkeleri arasında ekonomik ve siyasi olarak bir bütünlük görülmemektedir. Bunun en önemli sebebi, İslam ülkeleri arasındaki yakınlaşmayı ve ekonomik entegrasyonu sağlayan unsurların başında özellikle din, dil ve tarih bileşkesinden oluşan kültürel yakınlığın önemli bir kriter olmakla beraber yeterli olmamasıdır. Bu kritik unsurun yanısıra, ekonomilerin ürün ve kaynak bağlamında türdeş yani benzeşen değil, yeterince farklılaşmış, yani tamamlayıcı olması da önemlidir. Aynı şekilde, siyasi rejimlerin işbirliğini destekleyen yapısal nitelikte olması, kişi başına düşen gelir açısından ülkeler arasındaki uçurumun kabul edilebilir bir seviyeye eriştirilmesi ve nihayet bölgesel ve küresel olayları yorumlamada asgari düzeyde ortak bir uzak görüşlülüğün varlığı gereklidir.

5.2. İşbirliğinin Önündeki Engeller

Ülkeler coğrafi olarak yakın olsa da kafa ve gönüllerde yakınlık temin edecek bir liderliğin ve ortak bir idealin olmaması halinde arzu edilen işbirliğinin gerçekleştirilmesi mümkün değildir. İslam dünyasında en olmayan şey de budur. İslam ülkeleri sosyal, kültürel ve tarihsel entegrasyonun gerçekleşmesini sağlayabilecek birçok unsura sahip olsalar da politik faktörler ekonomik entegrasyon süreci önünde duran temel engeldir.

Bu bağlamda Müslüman ülkeler eğitim, toplum ve yargı ile ilgili kurumlarında İslami ve sivil/medeni yaklaşımlar arasında kalmaktan kaynaklanan bir kafa karışıklığı yaşamaktadırlar. Bazı durumlarda İslam ülkelerindeki elit kesim ekonomik entegrasyonun sağlanabilmesi için diğer ülkelerle elde edilen ekonomik ve siyasi çıkarlardan daha fazlasının kendi aralarında gerçekleşebileceğinin farkında değildir. Bunlara ilaveten, siyasi ve güvenlik ile ilgili çeşitli güçlükler nedeniyle İT üyesi ülkeler içerisinde ya da bazı İT üyesi ülkeler arasında yaşanan iç çatışmalar işbirliğini engelleyen unsurlar olarak sayılabilir (TASAM, 2013).

Burada önemli olan bir diğer husus, "İslam Dünyası" diye bir dünyanın var olup olmadığıdır. Zira İslam Dünyası çok dağınıktır. İslam Dünyası'nın coğrafi kümelenmesi Ortadoğu, Orta Asya, Uzak Asya şeklinde tasnif edilebilir. Bu bölgede Endonezya ve Malezya nüfus itibarıyla en büyük İslam ülkesi olup, ticari ilişkileri ağırlıklı olarak Çin-Japonya ekseninde şekillenmektedir. Pakistan ile Hindistan içindeki Müslüman nüfus da büyüktür. Ancak Malezya hariç burada bahsedilen ülke/toplulukları geri kalmış, istikrarsız durumdadır. Üretimden ve nitelikli katma değerden yoksun, bir hayli dağınık karakter sergileyen bu ülkelerin hemen hepsi doğal olarak büyük finansman açığına sahiptir (Öztürk, 2008).

Orta Asya'daki "Müslüman Devletler", daha çok Rusya ve eski kapalı toplumcu ideolojilerin etkisi altında bulunmakta olup, bu ülkelerde üretim ve piyasa ekonomisinden hala çok uzakta bulunmaktadırlar. Özbekistan ve Kırgızistan hariç bu ülkelerin çoğunun özelliği, zengin mineral kaynaklara sahip olmalarıdır. Bu kaynakların değeri son yıllarda hızla artmakta,

bu ülkelere makul bir finansman zenginliği getirmekte ancak bu kaynaklar, ekonomide genel bir kalkınma sürecini tetikleyecek ve toplumun büyük çoğunluğunu kuşatacak bir mahiyette kullanılamamaktadır.

“İslam ülkeleri arasında işbirliği imkanı “ denildiğinde aklımızın kaydığı yer olan Ortadoğu ülkelerindeki duruma bakıldığında, iktisadi olarak gelişmemiş, sektörel çeşitliliği sağlayamamış, daha çok mineral kaynaklar satarak zenginleşen, tüketim odaklı Körfez ülkeleri karşımıza çıkmaktadır. Bu ülkelerin büyük bir fon arzı fazlalığı söz konusu olup, “bolluk” dönemi yaşamaktadırlar (Öztürk, 2008).

Öte yandan İslam ülkelerinin çoğunda büyük bir arz açığı vardır. Körfez sermayesinin temel olarak batı piyasalarına aktığı bilinmektedir. Son yıllarda bu akışın hacminde göreceli bir azalma ve yeni bir yön arayışı dikkat çekmektedir. ABD’deki 11 Eylül saldırılarından sonra Batı’da Körfez sermayesine karşı yükselen şüpheli bakış ve beraberinde gelen bazı adaletsiz tutum ve davranışlar ve bu meyanda Afganistan ve Irak’ta ABD’nin sürdürdüğü işgal ve sivil halka yöneltilen baskılardan sonra, Körfez sermayesi kısmen Batı’dan uzaklaşma, daha doğrusu yatırım portföyünü çeşitlendirme gereği duymaya başlamıştır. Bu kaçışta ABD’nin içine girdiği istikrarsız ekonomik durum, Batı ülkelerinde kazanç marjlarının düşmüş olması gibi “itici” unsurlar da vardır (Dabour & Zeinelabdin, 2008).

Açıkça görüldüğü üzere, beş kıtaya yayılmış bulunan, dünya nüfusunun, doğal kaynaklarının ve çeşitli sektörlerdeki üretim potansiyelinin önemli bir bölümüne sahip olan 57 ülkeli İİT camiası, herkesin karşılıklı yararına olacak işbirliği projelerini başlatma ve elle tutulur sonuçlara ulaştırma imkanları açısından önemli bir potansiyele sahiptir. Yapılacak şey, üye ülkeler arasındaki ortak proje ve faaliyetlerin önündeki engelleri aşmak için gerekli kolektif siyasi irade ve azmini göstermek ve böylece, küresel düzeyde ve uzun yıllara uzanabilecek şekilde, İslam ülkeleri arasındaki ekonomik ve ticari işbirliğini artıracak somut eylemlere girişebilmektir.

6. Ekonomik ve Ticari İlişkilerin Geliştirilmesine Yönelik Öneriler

İslam ülkeleri arasında işbirliğinin geliştirilebilmesi açısından sonuca giden yol, “birlikte çalışma yeteneği” oluşturulmasından geçmektedir. Zira bugün hemen her alanda “işbirliği” yapılması, yeni dünyanın en belirleyici “trendi” haline gelmiştir. Sınırları aşmak, üretimi artırmak, kendini ve rakiplerini aşmak için işbirliği yapmak temel kural olarak kabul edilmektedir. Çünkü günümüzde rekabetin “rakibi alt etmek” üzerine kurgulanmış klasik tanımı, yerini stratejik ortaklıklara bırakmıştır (Arslan, 2009a).

İslam ülkeleri arasındaki mevcut ekonomik ilişkilerin daha da geliştirilmesinin tüm İslam ülkelerinin yararına olacağı kuşkusuzdur. İslam ülkelerinin sahip olduğu ticari potansiyeli kendi aralarında değerlendirmeleri durumunda, refah ve zenginlikleri çoğalacak, küreselleşen dünyada güçleri ve itibarları artacaktır. Kaldı ki içinde buldukları coğrafya ve medeniyet, İslam ülkelerinin yakınlaşmasını ve ekonomik ilişkilerini daha da geliştirmesini zorunlu kılmaktadır.

Bu bağlamda ilk olarak küresel finansal krizin yol açtığı olumsuz durumun da etkisi ile İslam ülkelerinde biriken fonların yine İslam ülkelerinde değerlendirilmesinin uygun olacağı görüşü ön plana çıkmaktadır. Ancak, bu fonların akışkanlığını sağlamak açısından üye

ülkelerin sermaye piyasaları arasında işbirliğinin tesis edilmesi kritik önem arz etmektedir. Bu itibarla, İslam ülkeleri arasında kurumsal ve ürünsel bazda ortak yaklaşımların geliştirilmesi gerekmektedir. Bu noktada, önemli sermaye birikimine sahip ülkelerin diğer her üye ülkelerde yaptıkları yatırımları artırmalarının önemi açıktır. Bunun yanı sıra, yatırım almak isteyen üye ülkelerin de yatırım ortamının iyileştirilmesine ilişkin gerekli tedbirleri ivedilikle yürürlüğe koymaları gerekmektedir (Uğurel, 2004).

İslam ülkeleri arasında ekonomik, bilimsel ve sosyal göstergeler açısından çok ciddi farklılıklar bulunmaktadır. Bu, işbirliğini zorlaştıran bir husus olmakla birlikte bir yandan da işbirliğine yeni imkanlar açabilecek bir potansiyeldir. Bu çerçevede önemli bir konu, insanların yaşam kalitesinin yükseltilmesidir. Ekonomik kalkınmayı sürdürülebilir hale getirmek ve yarının nesillerine daha iyi şartlarda bir dünya bırakabilmek için insani gelişime daha çok yatırım yapmak gerekmektedir.

İSEDAK'ın yarattığı işbirliği atmosferi, kuşkusuz İİT ülkeleri arasındaki siyasi bağların da pekişmesine katkıda bulunmuştur. Ancak, gerek dünyada, gerekse İslam ülkelerinde bazı kronik sorunlar varlığını sürdürmektedir. Bu sorunlar kimi zaman siyasi, kimi zaman sosyal ve ekonomik veya kültürel şekil almakta, gelişmeye engel olmaya ve kaynakların israfına yol açmaya devam etmektedir.

6.1. Ticaretin Geliştirilmesi ve Ekonomik Entegrasyon

İslam ülkeleri arasındaki ekonomik işbirliğinin geliştirilmesi, bir yandan çok taraflı program ve düzenlemelerin geliştirilmesine, diğer yandan da milli düzeyde atılacak güçlü adımlara bağlıdır. Tercihli ticaret, ticaretin finansmanı gibi alanlardaki işbirliğine ilaveten ortak yatırımlara, sermaye ve insan hareketlerinin kolaylaştırılmasına, üretimde ihtisaslaşmaya ve küresel pazarlarda rekabet edebilir güçlü bir üretim altyapısının geliştirilmesine özel önem verilmesi gerekmektedir.

İİT üyesi ülkeler arasındaki işbirliğini geliştirmeye yönelik en büyük platformlardan biri olan İSEDAK, Müslüman ülkeler arasındaki ekonomik ve ticari işbirliğini amaçlayan bir platformdur. Üye ülkeler arasındaki işbirliğini geliştirmek için her yıl toplantı düzenlemektedir. Bu çerçevede, birçok proje başlatılmıştır ve bunlardan bazıları başarılı şekilde uygulanan çözümlerle sonuçlanmıştır. Buna karşın, proje ve girişimlerden bazıları ise ilgi eksikliği nedeniyle bir sonuca ulaşamamıştır.

Günümüz dünyasında uluslararası ticaret, uluslararası ilişkilerdeki kilit noktadır. İSEDAK'ın son yıllardaki toplantılarında İİT üyesi ülkeler arasındaki ticaretin genişletilmesine yoğunlaşmıştır. Ticaret müzakereleri için seçilen konu başlıklarının tamamı, İİT ülkeleri arasındaki ticaretin artırılmasını amaçlamaktadır. İİT ülkeleri arasındaki ticaret hacmi son yıllarda %16.4 gibi fark edilir bir seviyeye ulaşmış olmasına rağmen hem ticaret hacminin hem de ticareti yapılan malların bileşiminin daha da geliştirilmesi gerekmektedir (Uğurel, 2004).

İSEDAK, taşımacılık, ticaretin kolaylaştırılması, turizm ve tarım gibi üye ülkelerin ekonomik gelişiminde hayati role sahip olan seçilmiş sektörlerdeki işbirliğinin geliştirilmesi konusunda da büyük çaba göstermektedir. Ancak bu işbirliğini artırmak için üye ülkelerin ve bu ülkelerdeki özel sektörün İSEDAK faaliyetlerine aktif biçimde katılımı zorunludur.

Başarıya ulaşmada coğrafyanın, yakınlığın ve bölgesel konumun önemi büyüktür. Bu konuda AB'den alınacak temel ders, işbirliğinin gelişimi için siyasi iradenin olmasının hayati önem taşıdığıdır. Bu iradeye sahip bazı ülkeler, siyasi olarak dışarıda kalmak istemedikleri için, işbirliği projelerine ekonomik olmayan nedenlerden dolayı katılmaktadır.

Birçok farklı ülkenin katıldığı işbirliği projelerinin söz konusu olduğu durumlarda birbirinden farklı olan bu ülkelerden hızlı, kolay ve sorunsuz işbirliği politikaları beklemek gerçekçi değildir. Bu gibi durumlarda merkez ülke grupları önderlik yapabilir ve çoğunlukla da yapmaktadır. Ayrıca unutulmaması gereken bir nokta da, bu işbirliği projelerinden bazı ülkelerin diğerlerine göre daha fazla faydalanabilecek olmalarıdır. Fakat buradaki tartışma, "ticarete karşı olup olmamak" sorusundan ziyade "tek bir modelin tüm ülkelerin yararına olup olmayacağı" sorusu ile ilgilidir. Bunların sonucunda bir grup olarak İİT'nin ne çeşit bir rekabet bloğu oluşturacağı ve/veya dünya ticaretine nasıl ve ne yönde katkı verebileceğinin belirlenmesi gerekmektedir (Acar, 2010).

6.2. Ticareti Kolaylaştırma Çabalarının Artırılması

Dış ticaret, değişik gümrük sistemleri ve prosedürlerinin, birçok farklı düzenlemelerin ve belgenin bulunduğu bir yapıya sahiptir. Özellikle uluslararası işlemlerde siparişleri yerine getirme veya malların dağıtımını yapma yeterlilikleri üzerinde, ticaretin kolaylaştırılmasının önemli bir etkiye sahip olduğu genel kabul görmektedir. Bugün, uluslararası işlemlerde çok sayıda belge gereksinimi söz konusu olup, bu belgelerde yer alan bilgilerin çoğu aynıdır. Bunun yanında ülkeler ve ayrıca kamu idaresi ve özel sektör arasında belgeleme sistemlerinin uyumu konusunda eksiklik bulunmaktadır. Bütün bunlar ticarete yüksek maliyetlere ve gecikmelere yol açmaktadır (Seyidoğlu, 1998).

Ticaretin kolaylaştırılmasının standart bir tanımı bulunmamaktadır. Dar anlamda, malların lojistik hareketinin kolaylaştırılması veya dış ticaretle ilgili belgelerin daha etkin bir şekilde aktarımının sağlanmasıdır (Çalışkan, 2005). Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere ticareti kolaylaştırma çalışmalarının temel amacı basitleştirme, uyumlaştırma ve standardizasyon çalışmaları sonucu, dış ticaret işlemlerinin daha basit, daha hızlı ve ekonomik şekilde gerçekleştirilmesini sağlamaktır (Ünsal, 2007).

İslam ülkelerinin uluslararası rekabet güçlerini artırmak ve gerekli potansiyele sahip işletmelerin dış ticarete katılımını sağlamak için ilgili formaliteleri, prosedürleri ve belgeleri azaltarak ve basitleştirerek karmaşık dış ticaret sürecini daha sade bir yapıya kavuşturmaları gerekmektedir. Çünkü dünya ticaret hacmindeki artışlar ve teknolojik gelişmeler sayesinde malların ülkeler arasında yer değiştirme süresinin kısalması sonucunda ticaretin kolaylaştırılması çalışmaları ülkeler için bir seçenek olmaktan çok gereklilik haline gelmiştir.

Diğer yandan kaynakları ve uluslararası ticaret deneyimleri gelişmiş ülkelere nazaran daha sınırlı olan İslam ülkelerindeki işletmeler için her ülke tarafından talep edilen farklı bilgi ve belgeler ek maliyet unsuru yaratmakta ve ilgili ülkelerdeki işletmelerin rekabet gücünü olumsuz yönde etkilemektedir. Normal bir ticaret işleminde potansiyel olarak 27-30 taraf yer alabilmekte ve yaklaşık 40 belge kullanılmaktadır. Ayrıca bazı idari maliyetler ortaya çıkmaktadır (Hellqvist, 2002). OECD tarafından yapılan bir çalışmaya göre herhangi bir yerdeki kötü sınır prosedürlerinin maliyeti toplam işlem değerinin %2-15'i arasında olabilmektedir (Cattani, 2008).

Bu hususlar dikkate alınarak İslam ülkeleri arasında ticaretin kolaylaştırılması çalışmalarındaki temel amaç, dış ticaretteki formalite ve prosedürlerin basitleştirilmesi, fiziksel altyapının ve hizmetlerin geliştirilmesi, uygulanan yasa ve düzenlemelerin uyumlaştırılması ile dış ticaret işlemlerinin daha hızlı ve verimli şekilde sonuçlandırılmasını sağlamak olmalıdır (Kalaycı, 2007). Gümrük işlemlerinin yanı sıra uluslararası ödeme, sigorta ve taşımacılık işlerini etkileyen karmaşık ve gereksiz idari süreçlerin iyileştirilmesi durumunda İslam ülkeleri arasındaki ticaret daha etkin hale gelecektir. Zaman ve maliyet avantajları nedeniyle gerçekleştirilecek ticareti kolaylaştırma düzenlemeleri sadece ticaret yapanlara değil, kamu idaresine, iş adamlarına ve tüketicilere de önemli yararlar sağlayacaktır.

6.3. Yatırım Ortamının İyileştirilmesi

İİT ülkeleri arasındaki ticarete karşılaşılan tek sorun ticaret engelleri değildir. Ticaretin artırılması için, üye ülkelerde karşılaşılan üretim ve üretim alt yapısıyla ilgili sorunlara da eğilmek gerekmektedir. Özellikle yabancı yatırımların teşvik edilmesi için hukuki ve ekonomik altyapısını güçlendiren ülkelerin, kalkınma çabalarına da ivme kazandırdıkları görülmektedir. Uluslararası yatırımların ekonomik kalkınma üzerindeki olumlu etkilerinin görüldüğü günümüz şartlarında, İİT üyesi ülkelere düşen başlıca görevler, yabancı yatırımların önündeki hukuki ve bürokratik engellerin ortadan kaldırılarak yatırımlar için uygun bir ortam oluşturulması, özel sektör yatırımlarına süreklilik kazandıracak tedbirlerin alınması, kaliteyi ve markalaşmayı öne çıkaracak stratejilerin geliştirilmesi olmalıdır (SESRIC, 2008).

Henüz çözülmemiş bazı ikili ihtilaflar da, ne yazık ki, İslam ülkelerinin aralarındaki ekonomik ve ticari işbirliği imkanlarını gerektiği gibi kullanmalarını engellemektedir. İİT üyesi ülkeler, kalkınma süreçleri devam eden ülkelere oluşturmaktadır. Özellikle ekonomik performansı düşük olan üye ülkeler için iç piyasadaki tasarruf yetersizliğini giderecek en önemli etken, dış sermaye girişleri ve yatırım imkanlarıdır.

Küresel finansal krizin yol açtığı olumsuz durum karşısında, İslam ülkelerinde biriken fonların yine İslam ülkelerinde değerlendirilmesinin uygun olacağı görüşü ön plana çıkmaktadır. Ancak, bu fonların alışkanlığını sağlamak açısından, üye ülkelerin sermaye piyasaları arasında işbirliğinin tesis edilmesi kritik önem arz etmektedir. Bu itibarla, İslam ülkeleri arasında kurumsal ve ürünel bazda bir an önce ortak yaklaşımların geliştirilmesi gerekmektedir. Bu noktada, önemli sermaye birikimine sahip ülkelerin diğer üye ülkelerde yaptıkları yatırımları artırmalarının önemi açıktır. Bunun yanı sıra, yatırım almak isteyen üye ülkelerin de yatırım ortamının iyileştirilmesine ilişkin gerekli tedbirleri ivedilikle yürürlüğe koymaları gerekmektedir. Bu açıdan, üye ülkeler arasında çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmalarının vakit geçirmeksizin hayata geçirilmesi büyük önem arz etmektedir (Uğurel, 2004).

İİT üyesi ülkelerin ticari işbirliğini güçlendirmek için, yatırım ortamının iyileştirilmesi, yasal düzenlemelerin yapılması ve ticareti kolaylaştırıcı yeni projelerin geliştirilmesinin yanı sıra özel sektörün de, ekonomik ve ticari faaliyetlere katılımı önemli bir boyuttur. Bu anlamda özel sektör temsilcilerini bir araya getiren sektörel alıcılar satıcılar toplantılarına ağırlık verilmesi, özel sektörler arasında işbirliğini güçlendirme ve potansiyelleri harekete geçirme imkanı sunması açısından önemlidir.

6.4. Seçilmiş Alanlarda İşbirliği Yapılması

İslam ülkeleri arasında ekonomik ve ticari işbirliğinin geliştirilmesinde İSEDAK'ın daha aktif rol oynayabilmesi için, somut ve gerçekleştirilebilir projelere ağırlık verilmesi gerekmektedir. Öncelikle küresel ve bölgesel ölçekte sorun ve fırsat alanlarının çok iyi tespit edilmesi önemlidir.

Gelişmiş İİT üyesi ülkelerin bir bölümü üst gelir grubunda yer almakta ve önemli bir sermaye birikimine sahip bulunmaktadır. Bu durum, bir yandan işbirliğini zorlaştırırken diğer yandan da önemli fırsatlar sunmaktadır. İİT üyesi ülkelerin birçoğunun kırılgan ve istikrarsız ekonomilere sahip olduğu düşünülürse, bu ülkelerin güncel ekonomik gelişmelere karşı pozisyonlarını güçlendirmelerine imkan sağlayan bir yapıya dönüştürülmesi İSEDAK'ın işlevselliğini artıracaktır.

Bu amaçla ekonomik ve ticari işbirliğinde karşılaşılan engellerin ışığında aşağıdaki noktalar gözönünde tutulduğu takdirde gelecekte gerçekleştirilecek işbirliği alanları şu şekilde sıralanabilir;

- Üye ülkelerin acil ihtiyaçları
- Üye ülkelerin ortak çıkarları
- Önerilen sektör ve önlemlerde başarıya ulaşmanın kolaylık derecesi
- Önerilen sektör ve önlemlerin muhtemel etkileri.

Bu kapsamda, İİT üye ülkeleri arasındaki ekonomik ve ticari işbirliğinin geliştirilmesine yönelik en önemli sektörler dış ticaret; gıda, tarım ve kırsal kalkınma ile finans ve sermaye akışı olarak sayılabilir. Geri kalan sektörler ise endüstri, ulaşım ve telekomünikasyon, teknolojik ve teknik işbirliği, enerji ve madencilik, turizm, insan kaynakları ve çevre olarak sıralanabilir.

Gelecekte işbirliği yapılacak diğer bir alan, Helal Gıda Standartlarının geliştirilmesidir. Bugünün dünyasında her tüketici dini inancına göre hazırlanmış gıda talep etme hakkına sahiptir. Helal Gıda standartlarının geliştirilmesinin amacı, Müslüman olmayan ülkeler dahil olmak üzere tüm dünyada yaşayan Müslüman toplumların ortak ihtiyacı için helal gıda ürünü belgesinin alınmasında geçerli olacak uluslararası temel ölçütün sağlanması ve işbirliğini özendirilen iki taraflı ve çok taraflı işbirliğinin geliştirilmesidir (Arslan, 2011).

Taşımacılık, ticaretin kolaylaştırılması, turizm ve tarım gibi üye ülkelerin ekonomik gelişiminde hayati role sahip olan seçilmiş sektörlerdeki işbirliğinin geliştirilmesi konuları da büyük önem arz etmektedir. Ancak bu alanlardaki işbirliğini artırmak için üye ülkelerin ve bu ülkelerdeki özel sektörün İSEDAK faaliyetlerine aktif biçimde katılımı zorunludur.

6.5. İSEDAK Gündeminin Zenginleştirilmesi

İİT ülkeleri arasında ekonomik ve ticari işbirliği faaliyetlerinin geliştirilmesi amacıyla İSEDAK gündemini geliştirmeye yönelik çalışmalar sonucunda genel ve spesifik anlamda ortaya çıkan çeşitli görüş ve öneriler ticaret, finans, enerji, tarım, altyapı ile araştırma&geliştirme projeleri üzerinde yoğunlaşmaktadır.

İİT ülkeleri arasındaki Ekonomik ve Ticari İşbirliğinin Arttırılması konusundaki yeni proje tekliflerinin amacı; İSEDAK gündemini zenginleştirmek ve mevcut sorunların üstesinden gelerek İİT ekonomik işbirliğinin gelecekteki faaliyetlerinde daha somut ve elle tutulur başarılar sağlama yolunda neler yapılabileceğini ortaya koymaktır.

Geçmişteki yetersizliklere karşın İSEDAK, İİT ekonomik ve ticari işbirliği faaliyetleri için gerekli bir şemsiye ve katalitik araç olarak fonksiyon göstermeye devam etmektedir. Bundan başka, geçmiş deneyimler ışığında İSEDAK, hazır bir platform olarak konumlanmış İİT organıdır. Daha da önemlisi İSEDAK bünyesinde düşünülmesi gereken spesifik, uygulanabilir, eyleme yönelik ve uygun bir şekilde fon desteği sağlanmış proje önerileri geliştirmek için ciddi bir çaba harcanmasına ihtiyaç vardır.

İİT üyesi ülkelerin ortak çalışma ve projeleri destekleme konusunda baştan beri gösterdikleri siyasi isteksizlik ve irade eksikliği; bu ülkelerde İİT içi ticaret ve yatırımın önünü kesen bürokratik, hukuki ve idari engeller; altyapı, taşıma ve haberleşme tesislerindeki yetersizlikler, hayati alanların çoğunda yaşanan mali kaynak ve fon eksikliği ile kapasite artırımına duyulan ihtiyaç gibi konular başlıca problem alanları olarak görülse de İİT ülkeleri arasında işbirliği potansiyeli bulunan çeşitli alanlarda, İİT içi ticaret ve yatırımı artırmak amacıyla yeni projeler geliştirilmesi gerekmektedir.

İİT üyesi ülkeler arasında ekonomik entegrasyonun sağlanması kısa sürede beklenemez. Ancak, bu konuda nitelikli adımları güçlendirme zamanı gelmiştir ve bu amaçla çeşitli yaklaşımların araştırılması gerekmektedir. Bu bağlamda İİT bünyesindeki küçük ekonomik blokların İSEDAK tarafından desteklenmesi ve bunların daha sonra üye ülkeler arasında oluşturulacak ekonomik entegrasyon sürecinin çekirdeğini oluşturmaları sağlanmalıdır.

İİT üyesi ülkeler ve İSEDAK tarafından oluşturulacak kısa süreli projelerin gerçekleştirilmesine katkı sağlayabilecek bir İslam Entegrasyon Fonu kurulması ve yenilikçi yatırım alanlarının teşvik edilmesi gibi konuların da İSEDAK gündemine taşınması düşünülmelidir.

7. Sonuç

Global ekonomik krizin daha ne kadar süreceği ve dünya ticaretinde yaşanan durgunluğun derinliği ile ilgili belirsizlikler devam etmektedir. IMF tarafından yapılan tahminlere göre Dünya ekonomisinde 2010 yılının ilk yarısından itibaren ılımlı bir toparlanmanın başlayacağı ve küresel ölçekte %1,5-2,5 aralığında büyüme sağlanacağı ifade edilmektedir. Ancak, krizin reel sektör üzerindeki olumsuz etkileri ve bilançolarda gerçekleşen tahribat gözönünde bulundurulduğunda, global ekonomide toparlanmanın zaman alacağı ve yavaş ve kademeli olacağı anlaşılmaktadır. Ayrıca son dönemde global ekonomik görünüme ilişkin tahminlerin çok da başarılı olmadığı ve sürekli olarak revize edildiği dikkate alındığında geleceğe yönelik politikaların daha ihtiyatlı biçimde oluşturulması gereği ortaya çıkmaktadır.

Nitekim daha şimdiden krizin dünya ticaretinde tahmin edilenden daha fazla daralmaya yol açacağına anlaşılması üzerine uluslararası ticarete korumacı politikalar ortaya çıkmakta, liberalizasyon çabaları olumsuz yönde etkilenmektedir. Bu amaçla başvuru olan ilk tedbir, ülkelerin kendi aralarında ekonomik bloklaşmalara yönelmeleridir. Bloklaşmanın sağlayacağı

yarar, bir yandan kendi içinde mal-hizmet-sermaye-emek akımlarını güçlendirerek ve serbestleştirerek dış dünya ile bağlarını görelî biçimde gevşetmek, diğeryandan da dış dünyadan yansıyan riskler, tehditler ve belirsizliklere karşı “gard”ını bütünleşik yapıda almaktır.

Küresel ekonomik krizin yepyeni koşulları da beraberinde getirdiğı gayet açıktır. Gelecek daha fazla değışim, daha az kaos içerecek, kültür daha global ve daha yerel olacaktır. Bu yeni gelecekte ortaya çıkan temel eğilimler pazarların olgunlaşması, ekoloji ve korumacılık, global ve yerel kökler, yerellik ve buna dayalı yeni gelenekler olacaktır. Gelecek, insanların kök arayışına işaret etmektedir. Burada amaçlanan geçmişe dönmek değil, otantik ve yerel olanın tercih edilmesi ve geçmişin yeni kılığında sunulmasıdır.

Bu gelişmeler, global ticaretin temel karakteristiklerinin hızla değışeceğinin ve bu değışimin tek tek bireylere de şirketlere de bütün olarak ülkelere de bir meydan okuma anlamına geleceğinin işaretidir. Bu yeni dönemde pazar ve pazarlama koşulları, tüketici düşünce ve davranışları, medya ve marka dünyasının yeniden şekilleneceğı anlaşılmakta, sürekli Amerikan aksanının vurgulandığı markaların artık sonunun gelmek üzere olduğu gözlenmektedir.

Bir diğeryönemli politika, ikili ve bölgesel ticaret anlaşmalarının ön plana çıkarılması şeklinde yaşanmaktadır. Bu çerçevede bölgesel bazda ticari ve ekonomik entegrasyonların gündeme gelmesi, mikro ölçekte ise işletmeler arasında stratejik işbirliklerine gidilmesi öngörülmektedir. Böyle bir ortamda pazarlama kararları arasında en çok gerginlik kaynağı oluşturan konuların başında, gelecekle ilgili olanlar yer almaktadır. Ne getireceğı, nasıl şekilleneceğı tam olarak bilinemeyen bir geleceğe dair karar almanın gerginliğinden kurtulmak için çeşitli arayışlar ve pazarlama yöntemleri gündeme gelmektedir. Bunların başında “glokale pazarlama” ve “stratejik işbirliği” uygulamaları yer almaktadır .

Özellikle küresel ekonomik krizle birlikte dünya ticaretinde meydana gelen daralmalar, global pazarlama kapsamında yeni pazarlara girerken söz konusu pazarın yapısal özelliklerini bilmenin yanı sıra o ülkenin kültürel değerlerinin, dil ve aile yapısının, yaşam tarzlarının ve tüketici davranışlarının da çok iyi çözümlenmesi gerektiğini göstermiştir. Bu durumda global pazarlama stratejilerinin yetersiz kaldığı görülmüş ve “küresel düşün, yerel hareket et” anlamına gelen “glokale pazarlama” anlayışı önemli bir seçenek olarak görülmeye başlanmıştır.

İİT ülkelerinin sahip oldukları ekonomik potansiyel dikkate alındığında, İİT ülkeleri arasındaki ticaret hacminin, beklentilerin veya olması gerekenin hala çok uzağında olduğu görülmektedir. Halen %16 civarında olan İİT içi ticaret hacminin 2015 yılında %20’ye çıkarılması hedeflenmiştir. Bunun için Tercihli Tarife Sisteminin (TPS-OIC) yürürlüğe girmesi ve İİT içi ticarete engel olan kısıtlamaların kaldırılarak ticaretin kolaylaştırılmasının yanı sıra ortak kültür değerlerinden hareketle glokale pazarlama uygulamalarının yaygınlaştırılması ve İslam ülkelerindeki işletmeler arasında stratejik işbirliği modellerinin geliştirilmesi gerekmektedir.

İSEDAK tarafından gerçekleştirilen önemli çabalara ve İİT üyesi ülkelerin İİT içi ticareti teşvik etmelerine rağmen ticareti güçleştiren çeşitli engellerin varlığı devam etmektedir. Çoğu gelişmekte olan ülkede, ticari faaliyetler genellikle idari zorluklardan zarar görmektedir. Bu tarz zorluklar; eskimiş veya tutarsız yasa ve düzenlemeler, sıkıcı prosedürler, aşırı belge gereksinimi, yasalar ve prosedürlerin uygulanmasında keyiflilik, limanlardaki engellemeler

şeklinde sıralanabilir. Bütün bu faktörler mal ve hizmetlerin hareketini geciktirmekte ve ticari işlem maliyetlerini artırmaktadır. Maliyetlerle birlikte sınırlar arası işlemlere ilişkin belirsizlikler, ulusal düzenlemelerde ve uygulamalardaki farklılıklar, hep birlikte ticaret akımlarını engellemektedir. Bu durum uluslararası alanda ticaret yapmak isteyen çoğu işletmenin, özellikle de küçük ve orta ölçekli işletmelerin cesaretini kırmaktadır.

Dış ticaret politikasının üç temel göstergesi ya da aracı olarak kabul edilen gümrük tarifeleri, tarife dışı engeller ve gümrük hizmetlerinin şeffaflık derecesi dikkate alınarak yapılan değerlendirmeler sonucunda İİT ülkelerinin büyük bir bölümünün dış ticarete liberalleşmeye açık olduğu görülmüştür. Nitekim %20'den daha yüksek tarifeler ve tarife dışı engeller epeyce azalmıştır. Ancak, üye ülkelerin dış ticaret prosedürlerinin basitleştirilmesi ve tarife dışı engellerin azaltılması konularında daha çok çaba gösterilmesi gerektiği ortaya çıkmıştır. Bu kategoride belirtilen engellerin yarısı yalnızca miktar kısıtlamalarıdır. Bahsedilen bu kategorideki diğer önlemler, %20 oranında ambargolar, %12 oranında döviz kontrolü, %10 oranında tarife kotalarıdır. Dolayısıyla, İİT ülkelerinin aralarındaki ticarete engel olan prosedürleri ve formaliteleri azaltması gerekmektedir.

Teknik engeller de ülkeler tarafından sıklıkla şikayet edilen engeller arasındadır. Bu engellerin mali etkilerinden biri, ihracat üzerinde olumsuz etkisi olan maliyetlerde dikkate değer bir artışın olmasıdır. Bu olumsuzlukların giderilebilmesi için İslam ülkeleri arasındaki standartların harmonizasyonunu ve İslam Ülkeleri Standardizasyon ve Metroloji Enstitüsü'nün kurulmasını öngören İSEDAK projesinin bir an önce hayata geçirilmesi büyük önem arz etmektedir.

Anlaşılacağı üzere İslam ülkeleri arasındaki ekonomik işbirliğinin geliştirilmesi, bir yandan çok taraflı program ve düzenlemelerin geliştirilmesine, diğer yandan da milli düzeyde atılacak güçlü adımlara bağlıdır. Bu amaçla İSEDAK tarafından geliştirilen tercihli ticaret, ticaretin finansmanı gibi alanlardaki işbirliğine ilaveten ortak yatırımlara, sermaye ve insan hareketlerinin kolaylaştırılmasına, üretimde ihtisaslaşmaya ve küresel pazarlarda rekabet edebilir güçlü bir üretim altyapısının geliştirilmesine özel önem verilmesi gerekmektedir. Ancak, akılda tutulması gerekir ki bu iki yönlü bir yoldur: teorik ve ampirik olarak siyasi irade ve enformasyon birbirini destekler ve birbirine yol açar. Sonuçların henüz görülmediği durumlarda başlangıçta gereken güçlü siyasi iradeyi sağlamak kolay olmayabilir. Bu nedenle, karar vericileri daha güçlü bir entegrasyon ve işbirliğine ikna edebilmek için, bu konuda gerekli olan kantitatif araştırma ve ekonomik analizlerin yapılarak entegrasyonun muhtemel yararlarını göstermek oldukça yararlı olabilir.

İSEDAK'ın 25 yıllık geçmişinde yüksek düzeyli ve etkin çalışan bir "işbirliği platformu" olarak temayüz etmiş olması ve İSEDAK çerçevesinde bugüne kadar birçok projenin hayata geçirilmesi, İİT ülkeleri arasında işbirliği tecrübesinin oluşturulması ve kazandırılması yönündeki ümitleri artırmaktadır. Ayrıca, bu imkanın yaratılması için İİT ülkeleri arasında gerekli ortam mevcuttur. Bunlar; coğrafi yakınlık, kültürel yakınlık ve işbirliği fırsatları olarak sayılabilir.

Üye ülkelerin ticari işbirliğini güçlendirmek için, yatırım ortamının iyileştirilmesi, yasal düzenlemelerin yapılması, ticareti kolaylaştırıcı yeni projelerin geliştirilmesinin yanı

sıra, özel sektörün de, ekonomik ve ticari faaliyetlere katılması önemli bir faktördür. Bu çerçevede yapılması gereken, İslam Birliği şuru ile ortak duygu, ortak düşünce ve bilgi paylaşımı içerisinde, sosyal ve ticari ilişkilerin önünü tıkayan engelleri aşma konusunda çaba gösterilmesidir.

Yukarıda belirtilen hususlar, İslam ülkelerinin kendi aralarındaki ilişkilerini geliştirip güçlendirme yönünde atılacak adımların tümünü kapsamamaktadır. Bu tedbirlere yenileri de ilave edilebilir. Bu takdirde, “hızlı gitmek istiyorsak yalnız gidelim, uzağa gitmek istiyorsak beraber gidelim” özdeyişine uygun olarak İİT ülkeleri arasındaki iktisadi, ticari, sosyal ve kültürel alanlara ilişkin engeller kaldırılarak, işbirliğinin giderek kuvvetlendirilmesi sağlanmış olacaktır.

Kaynakça

- Acar, M. (2010). *İktisadın ezeli sorunsalı; serbest ticaret mi korumacılık mı?*. www.muhasabetr.com
- Akgül, M. S. (2013). Türkiye'nin İslam İşbirliği Teşkilatı ile ilişkileri ve ticari potansiyeli: çekim modeli yaklaşımı. *Uzmanlık Tezi, T.C.Merkez Bankası*, Ankara.
- Arslan, K. (2009b). İslam ülkeleri arasındaki işbirliğinin artan önemi. *Dış Ticarete Durum Dergisi*, 61, 55-62.
- Arslan, K. (2009a). Yeni rekabet koşullarında stratejik ortaklıkların artan önemi. *Dış Ticarete Durum Dergisi*, 51, 77-83.
- Arslan, K. (2010b). *İslam ülkeleri arasındaki ekonomik ilişkilerin geliştirilmesinde Türkiye'nin rolü ve önemi: Yükselen Değer Türkiye İçinde*. İstanbul: MÜSİAD Yayınları.
- Arslan, K. (2010). *İslam ülkeleri arasındaki ticaretin geliştirilmesi*. İstanbul: Ticaret Odası Yayınları.
- Arslan, K. (2011). İslam ülkeleri arasındaki ticaretin geliştirilmesinde standartların harmonizasyonunun rolü ve önemi. *TSE Standard Dergisi*, 589, 98-104.
- Baier, S. L., & Bergstrand, J. H. (2007). Do free trade agreements actually increase members internationale trade?. *Journal of International Economics*, 71.
- Balkır, C., & Demirci, M. (1989). *Uluslararası ekonomik bütünleşme ve Avrupa Topluluğu*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Cattani, M. (2008). *The importance of trade facilitation to business*. UNECE International Forum on Trade Facilitation, Geneva.
- Chatti, H. (1984). Economic cooperation among OIC member states-building the ground work for an Islamic common market. *Journal of Economic Cooperation Among Islamic Countries*.
- Cünedioğlu, E., & Yücel, E. (2011). *Does every stone fall in the same way?*. New Gravity Evidence on World Trade. MPRA Tebliği, No. 30870.
- Çalışkan, Ö. (2005). Tek idari belge reformu ve varış öncesi-kalkış öncesi beyanlar. *Gümrük Müsteşarlığı Uzmanlık Tezi*. Ankara.
- Dabour, N. M., & Zeinelabdin, H. (2008). Economic problems of the least -developed and land-locked OIC countries. *Economic Cooperation and Development Rewiew*, 1(1).
- DPT (1995). *Dünyada küreselleşme ve bölgesel entegrasyonlar ve Türkiye ilişkileri*. Ankara:DPT Yayın No:2380-ÖİK 44.

- Ersun, N., & Arslan, K. (2010). İslam ülkeleri arasındaki ekonomik ilişkilerin geliştirilmesinde çok taraflı kliring birliği projesinin rolü ve önemi. *Muhasebe Finansman Dergisi*, 48, 96-105.
- Ertürk, E. (1993). *Ekonomik entegrasyon teorisi*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Kalaycı, C. (2007). *Ticareti kolaylaştırma çalışmaları ve etkileri*. dtm.gov.tr
- Kar, M. (2011). İslam dünyası Türkiye'nin doğal ticaret ortağı olabilir mi?. *Ortadoğu Analiz*, 28.
- Karluk, R. (2002). *Küreselleşen dünyada uluslararası ekonomik kuruluşlar ve entegrasyonlar*. İstanbul: Tütünbank Yayınları.
- Hassan, K. (2009). *Economic performance of the OIC countries and the prospect of an Islamic common market*. Economic Research Forum, No.461.
- Hassan, K. (2002). *An empirical investigation of economic cooperation among the OIC member countries*. Economic Research Forum, No.212.
- Head, K. (2003). *Gravity for beginners rethinking the line*. The Canada – U.S. Border Conferences, Vancouver.
- Head, K., & Mayer, T. (2011). Gravity, market potential and economic development., *Oxford University, The Journal of Economic Geography*, 11, 2.
- Hellqvist, M. (2002). *Trade facilitation impact and potential gains, national board of trade*. Swedish Trade Procedures Council (SWEPRO), Stockholm.
- Helliwell, J. F. (1996). *Do national borders matter for Quebec's trade?*. NBER Çalışma Tebliği, no. 5215.
- Helliwell, J. F., & McCallum, J. (1995). National borders still matter for trade, *Policy Options*, 16.
- Öztürk, İ. (2008). İslam ülkeleri arasında işbirliğine giden yolda fırsatlar ve engeller. *Çerçeve Dergisi*, 48, 36-44.
- Rose, A. K. (2000). One money, one market: the effect of common currencies on trade. *Economic Policy*, 15, 30.
- SESRIC (2008). *Saving, investment and expenditure trends in The OIC member countries*. Ankara: OIC Outlook.
- SESRIC BASEIND veri tabanı, 2011 yılı İİT yıllık ekonomi raporu.
- Seyidoğlu, H. (1998). *Uluslararası iktisat*. İstanbul: Güzem Yayınları.
- TASAM (2013). *Başkanın sonuç deklarasyonu*. 4. İİT Ülkeleri Düşünce Kuruluşları Forumu , Mısır.
- Uğurel, İ. (2004). Achievements of the COMCEC in the past twenty years and its future prospects for OIC economic and commercial cooperation. *Economic Cooperation and Development Review*, 1(1), Ankara.
- UNCTAD. (2005). Kıta coğrafyasına hapsolmuş ülkelerin çok taraflı ticaret sistemine katılımı. *Bakanlar Toplantısı*, Paraguay.
- Unger, B., Bikker, J., Chang, H. H., Ferverda, J., & Groot, L. (2011). *Gravity models of trade-based money laundering*. DNB Tebliği, No.318.
- Ünsal, S. (2007). Ticareti kolaylaştırılması bağlamında tek pencere uygulaması. *Gümrük Müsteşarlığı Uzmanlık Tezi*, Ankara.